

IDENTITETE, ZGODOVINA IN DEDIŠČINA PROSTORA – PRAKSE SPOMINJANJA IN KOMEMORACIJE NA GORIŠKEM V XX. STOLETJU

Kaja ŠIROK

Muzej novejšje zgodovine Slovenije, Celovška cesta 23, 1000 Ljubljana, Slovenija

e-mail: kaja.sirok@muzej-nz.si

IZVLEČEK

Spomeniki so varuhi podob preteklosti v javnem prostoru. Predstavljajo materialno izgradnjo akta spominjanja, prakse popredmetenja spomina v artefakte in komemoracijske prakse. Te gradijo simbolne pomene interpretacij preteklosti skupnosti. Nosijo ukaz po identifikaciji, so vir državljske vzgoje, v pripovedovanju skrbno strukturiranih zgodb, ki nosijo političen pomen. Benedict Anderson jih utemeljuje kot vezni člen med abstraktnimi idejami nacionalizma, kulture in moči ter posamezniki, ki to nacionalno skupnost sestavljajo. Simbole komemoracije tvorijo otipljivi predmeti, ki imajo moč utrjevanja nacionalne enotnosti. Javni spomeniki so, kot bo razprava pokazala, produkt mediacij med skupnostjo in njenim kolektivnim spominom. Predstavljajo prostore vzajemnih odnosov in kot taki ponujajo vpogled v otipljive manifestacije delovanja "spomina" na preteklost.

Na prikazanem primeru Goriške, kjer si (obmejni) prostor lasti več skupnosti, bo prikazano, kako se izoblikujejo prakse kolektivnega spomina. Čeprav so posamezniki tisti, ki se spominjajo, je spominjanje kot proces družbena tvorba, ki jo oblikujejo dejavniki kolektivnega spominjanja, kot so jezik, komemoracijske prakse, rituali.

Ključne besede: pokrajine spomina, kolektivni spomin, Goriška, prva svetovna vojna, spomeniki, Gorica, druga svetovna vojna

IDENTITÀ, STORIA ED EREDITÀ DI UNO SPAZIO – PRASSI DELLA MEMORIA E COMMEMORAZIONI NEL GORIZIANO NEL XX SECOLO

SINTESI

I monumenti custodiscono le raffigurazioni del passato in uno spazio pubblico. Rappresentano la costruzione materiale dell'atto del ricordare, della prassi di oggettivazione della memoria negli artefatti e nelle prassi commemorative. Questi costruiscono i significati simbolici delle interpretazioni del passato di una comunità. Dettano l'identificazione, sono fonte di educazione civica, in una narrazione di storie accuratamente strutturate portatrici di un significato politico. Benedict Anderson le argomenta come fossero degli elementi connettivi tra le idee astratte del nazionalismo, della cultura e del potere e gli individui che costituiscono la comunità nazionale. I simboli commemorativi sono

costituiti da oggetti tangibili, che hanno la forza di consolidare l'unità nazionale. I monumenti pubblici sono, come dimostrerà questo saggio, il prodotto delle mediazioni tra la comunità e la sua memoria collettiva. Rappresentano gli spazi dei rapporti reciproci e in quanto tali offrono una visione sulle manifestazioni concrete dell'attività della "memoria" sul passato.

Nell'esempio, qui considerato, del Goriziano, spazio (transfrontaliero) preteso da più comunità, verrà illustrato come si formano le prassi della memoria collettiva. Benché siano gli individui a ricordare, l'atto del ricordo come processo è un prodotto sociale che è formato da fattori della memoria collettiva quali la lingua, le prassi commemorative, i rituali.

Parole chiave: luoghi della memoria, memoria collettiva, il Goriziano, prima guerra mondiale, monumenti, Gorizia, seconda guerra mondiale

V noči na 27. april 2005, nekaj dni pred prvo obletnico vstopa Slovenije v EU, so neznanci v Trnovem pri Novi Gorici oskrunili spominski park, posvečen padlim v NOB. Poškodovali so spomenike, jih popisali s fašističnimi gesli v italijanskem jeziku, porisali kljukaste nacistične križe ter na drog razobesili nacistično zastavo. "*L'italia fascista. W X-a Mass, Tito boia, IX. korpus in risiera, wil duce, qui torna Italia, banditi, heil Hitler, morte ai rossi. Živo dux, naš Tito nel buco del culo*" (Delo, 28. 4. 2005; Oskrunili park NOB pri Novi Gorici).¹ Popisani znaki in slogani so se navezovali na dogodke iz druge svetovne vojne, ko so na območju Trnovskega gozda potekali spopadi med italijanskimi enotami X. MAS in slovenskim IX. korpusom. Šestdeset let je minilo od takrat, a po ogorčenju, ki ga je dogodek oskrunitve izzval, ne moremo trditi, da je preteklost bila tolmačena kot *pozabljena dežela*. Tako mediji kot Zveza združenj borcev NOB (ter ostale organizacije) in svojci pokopanih na Trnovski planoti so vandalizem ostro obsodili. Napad na spomenik je spodbudil kritike tudi na drugi strani meje. Goriški župan se je zaradi skrunitve spomenika javno opravičil in skupaj z novogoriškim županom organiziral skupno simbolično čiščenje parka (Delo, 29. 4. 2005; So bili storilci res Italijani?). Poleg okrajnih politikov, predstavnikov strankarskih organizacij, veteranov in svojcev padlih se je čiščenja udeležilo več sto ljudi iz obeh strani meje.

Oskrunjenje spominskega parka naj bi bilo odgovor pripadnikov skrajne italijanske desnice na večmesečne napore obnavljanja napisa NAŠ TITO na slovenski strani Sabotina. Interpretirana kot politična provokacija je omenjena gesta izzvala vir polemik in negotovanj, vezanih predvsem na spomin na povojne dogodke jugoslovanske *zasedbe* Gorice. Medtem ko je bilo na slovenski strani premikanje kamnov izrazito vezano na odnos do aktualnih notranjepolitičnih polpreteklih tem, je na drugi strani meje obnavljanje kamnitega napisa obujalo neprijetne spomine na štiridesetdnevno partizansko oku-

1 "*IX. korpus v Rižarno, W Duce, Tukaj se bo vrnila Italija, Banditi, Heil Hitler, Smrt rdečim, Fašistična Italija, Živo (Živel?) Dux, Naš Tito v rit, W X- Mass, Tito morilec*".

pacijo mesta po koncu druge svetovne vojne. V nasprotju s slovensko historiografijo, ki trdi, da so maja 1945 partizani osvobodili Gorico, italijanska poudarja, da so konec aprila 1945 italijanske enote junaško branile mesto in potiskale iz njega sovražnikove enote. Hkrati naj bi v že osvobojeno mesto vdrla Titovi partizani in Gorico okupirali. Novi gospodarji mesta so se po zasedbi mesta znašali predvsem nad civilnim prebivalstvom. Danes na to krvavo obdobje partizanskega nasilja meščane opominja lapidarij z imeni šeststopeninšestdesetih prebivalcev, ki so bili maja in začetek leta 1945 nasilno odpeljani ali izginili v neznanu. Ni naključje, da so ga prebivalci Gorice postavili v ob leta 1944 razstreljenemu spomeniku, postavljenem v spomin junakom iz prve svetovne vojne. Oba simbola Gorice stojita v parku spomina, ob osrednjem goriškem sprehajališču, Via Corso Italia.

V razpravi, ki sledi nakazanim dominantnim naracijam² o drugi svetovni vojni, bom poskušala predstaviti prakse spominjanja in komemoracije na Goriškem v XX. stoletju. Najprej bom pojasnila, skozi teorije in razprave o spominskih študijah, kako se oblikujejo prostori spomina ter kakšno simbolno vrednost ti kraji nosijo znotraj oblikovanih kolektivnih skupnosti. Medsebojna dinamika med t. i. kraji spomina ter oblikovanimi kolektivnimi subjekti določa, ohranja in (so)oblikuje odnos skupnosti do okolja, v katerem ta gradi svojo identiteto. Prostor kot objekt študije spomina ponuja možnost raziskovanja in interpretacije odnosa skupnosti do svoje preteklosti, selekcije dogodkov, ki utrjujejo izgradnjo identitete skupnosti, ter naracije, ki te selektivne zgodbe spremljajo. Razumevanje vloge pokrajin spomina, spomenikov, drugih materialnih opomnikov preteklosti ter samega akta komemoracije v kontekstu do naracije druge skupnosti v obmejnem prostoru postavlja jedro sledečega besedila. Analiza naracij, ki opisujejo, kako ljudje dojemajo svoj prostor in percipirajo urbane pokrajine, namreč nudi vpogled v otipljive manifestacije delovanja "spomina" na preteklost, bodisi kot prostore vzajemnih odnosov kot izključevalcev interpretacij o preteklosti. Materialni artefakti, ki kličejo po obujanju preteklosti, so *per se* katalizatorji spominskih zgodb, ki pripadnikom skupnosti podajajo kodirane interpretacije o preteklosti in emocionalno delujejo na (ne)pripadnike kolektivnih skupnosti. Predvsem vojni spomeniki, o katerih bom v nadaljevanju spregovorila, nosijo definirano politično vlogo, ki preko vpeljanega diskurza žrtvovanja v imenu za narod in svobodo nudi identifikacijo s predniki in narodnim bojem. Spremljajoči javni rituali žalovanja za mrtvimi heroji in izgradnja "dnevov spominjanja" pa dodatno utrjujejo nacionalno enotnost *zamišljenih* skupnosti. Javni spomeniki so, kot bo razprava pokazala, produkt mediacij med skupnostjo in njenim kolektivnim spominom, so otipljivi predmeti, ki utrjujejo in utemeljujejo skrbno zapisane historične naracije. Tudi pokrajina,

2 *Dominant narrative*, tudi 'uradni spomin' (official memory), Misztal opredeljuje kot spomin v rabi političnih elit, popravljeno ter dopolnjeno nacionalno zgodovino, s katero elita oblikuje (in ohranja) zeleno podobo preteklosti. Ta se izraža s spomeniki, z učbeniki, javnimi komemoracijami dogodkov (Misztal, 2003, 160).

kjer je spomenik lociran, ni nikoli naključna, je del skrbno pripovedovane zgodbe o preteklosti, ki poteka v skladu z dominantno naracijo in družbeno kodiranim pomenom, ki je razumljiv zgolj članom te skupine. To vpeljuje močan občutek identifikacije s prostorom (Nora, 1989, 7–25) in ohranjanje dediščine pokrajine (Hamilton, Shopes, 2008, 3). Claudia Koonz v isti optiki zagovarja tezo, da so pretekli dogodki fiksirani v pokrajini, kjer so se zgodili, in te pokrajine so nespremenljivi nosilci spominov prebivalstva (Koonz, 1994, 258).

Spomenikom in kontekstom komemoracije danes pripisujemo različne, v času in prostoru pogosto izključujoče interpretacije. Njihovi pomeni so spremenljivi in pogojeni: kar je simbol skrbno izbranih naracij v nekem določenem časovnem obdobju, je v nekem drugem obdobju ali v okviru drugih skupnosti v domeni zanikanja ali, v njeni skrajnosti, v kraljestvu pozabe. Primeri slednjih trditev so dnevno okoli nas – ali poznamo pomen vseh spomenikov, mimo katerih se dnevno vozimo? Kdo je vojak na spomeniku, ki nas strumno opazuje? In koliko kipov smo po letu 1991 odstranili in koliko na novo postavili? Na koliko "pozabili" v zaprašenih muzejskih depojih?

Aleida Assman, ki se v svojih raziskavah ukvarja s kulturnim spominom, poudarja velikokrat prezrto dejstvo, da imata tako spominjanje kot pozaba svojo aktivno in pasivno stran. Institucije, katerih cilj je širiti aktivno spominjanje, ohranjajo izbrane spomine kot pričevalce preteklosti v sedanosti, medtem ko institucije pasivnega spomina prepuščajo preteklost preteklosti. Aktivna pozaba je, kot avtorica trdi, samoumeven del družbene normale. Dejanja pozabe so del nas samih, saj ob izgubi materialnega ali smrti lastnikov slednjega ta izgine, se reciklira ali založi. *Akt pozabe je potreben in konstruktivni del notranjih družbenih transformacij, vendar je, v kolikor namenjen proti tuji kulturi ali preganjani manjšini, nasilno destruktivno dejanje. Cenzura je bila vedno močna, če že ne vedno uspešen instrument uničevanja materialnih in mentalnih kulturnih produktov* (Assman, 2011, 334–335). Cenzurirani, prezrti spomini kažejo na anomalije v kolektivnem dojemanju preteklosti in moramo jih jemati enako resno ter z enakim čustvenim nabojem kot komemorativno obeležene spomine. Izkazujejo potlačene podobe preteklosti, dogodke, ki jih je skupnost zavrgla v pisanju in potrjevanju tistih pozitivnih podob preteklosti, ki utrjujejo zavest kolektivne identitete skupnosti. In vendar – koliko se "pozaba" loči od "amnezije" in koliko ta od "zanikanja"?

Pozaba igra aktivno vlogo v izgradnji selektivnih diskurzov o preteklosti. Odsotni spomini, pozabljeni dogodki, izbrisane podobe preteklosti nosijo pomenske vrednosti, ki jih moramo enačiti s tistimi dogodki, ki jih skupine poudarjajo in obeležujejo – torej z aktivno ohranjenimi spomini. Ricoeur jih utemeljuje kot žrtve prostorov, kjer se v temeljnih naracijah o legitimizaciji skupine v prostoru ohranjajo zgolj pozitivne (izbrane) podobe, izpuščajo pa tisti dogodki preteklosti, ki to naracijo ogrožajo (Ricoeur, 2004). Vzemimo za primer pokrajine spomina, ki obeležujejo vojne dogodke. Postavljeni spomeniki so temeljni del nacionalne ikonografije sodobnih držav. Postavljeni niso toliko v opomin kot v potrditev skrbno pripovedovane nacionalne naracije od starih časov do današnjih dni. Te pokrajine spomina, ki jih velikokrat sestavljajo nagrobni kamni in izklesane podobe junakov, same po sebi ne nosijo nobenih funkcij, a ob nacionalnih ritualih in kolektivnih vzgibih po spominjanju zagotavljajo stabilnost in trajnost izbranih historičnih diskurzov.

Vprašanje, kakšen je arhiv kolektivnega spomina na Goriškem in kako se na obmejnem območju oblikujejo predstave o preteklosti,³ predstavlja rdečo nit mojih raziskav. V iskanju odgovorov na zastavljeno vprašanje sem se metodološko opirala tako na pisne kot ustne vire (terensko delo), analizirala medijske diskurze, udeležitev na komemoracijah, nezanemarljivo, skozi osebno družinsko zgodovino in lastno subjektivno izkušnjo okolja, v katerem sem odraščala. Izhajam iz trditve, da so analizirani kolektivni spomini vedno oblikovani v soodvisnosti in konfliktu z drugimi, v procesu izključevanja in zanižanja, v poudarjanju selektivno izbranih podob preteklosti obeh (narodnih) spominskih skupnosti. Selektivno strukturirane pripovedi nam pretekle dogodke tolmačijo različno. Ta dihotomija je predvsem razvidna v oblikovanju diskurzov spomina na obe vojni in povojno obdobje, na historične antagonizme, ki so, če se ponovno opremo na Ricoeurja, rezultat zlorabe spomina in napačne izgradnje kolektivne identitete. *Skupine oblikujejo pozabo, rekonstrukcijo in pozitivno izkrivljajo podobo preteklosti z namenom, da ubranijo svoje vrednote in podobo* (Misztal, 2003, 141), v oblikovanju za skupnost ustrezne zgodovine in usode, iz katere bi posledično lahko oblikovali predstavo o narodu (Misztal, 2003, 160).

Kako se na obmejnih območjih izgrajujejo vizualizirane podobe preteklosti? Čigavi zgodovini in na katerih spominih? Čigavih spomenikih? Raziskovanje obmejnega območja temelji na (s)poznovanju in študiju prezentacij preteklosti, ki izhajajo iz interakcij multikulturnega okolja. Identitete, ki se oblikujejo in vzdržujejo v stiku z drugo skupnostjo, zaslužijo specifično obravnavo in empatično sposobnost razumevanja bolečine ranjenih spominov (gl. Ricoeur v: Širok, 2010) druge skupnosti. Izgradnja identitete je v obmejnem območju tudi intenzivnejša – to dokazujejo tako incidenti ob dnevu komemoracij spominjanja kot dejstvo, da so v teh pokrajinah spomina spomeniki pogostejši in v prostoru vidnejši. Ti artefakti temeljijo na jasno izdelanih historičnih naracijah, ki so sestavni del politične govorice. Ta ob pomoči konvencionalne spomeniške ikonografije na specifičen način interpretira tako smrt kot dogodek, ki je to smrt povzročil, pri tem pa oboje povezuje tako s sedanjo situacijo kot ambicijami za prihodnost (Luthar, 2011, 178).

Komemoracije preteklih dogodkov, slavnostna obeleževanja nacionalnih praznikov in predstavitev zgodovinskih dogodkov igrajo pomembno vlogo v izgradnji in utrjevanju identitete skupnosti. Vezni člen med abstraktnimi idejami nacionalizma, kulture in moči, ter posamezniki, ki to nacionalno skupnost sestavljajo, so po Andersonu artefakti. Predstavljajo varuhe podob preteklosti v javnem prostoru, materialno izgradnjo akta spominjanja, ki se udejanja v komemoracijskih praksah. Te gradijo simbolne pomene interpretacij preteklosti skupnosti. Nosijo ukaz po identifikaciji, so vir državljske vzgoje, v pripovedovanju skrbno strukturiranih zgodb, ki nosijo političen pomen, in se osredotočajo na to, *kaj je temeljno za skupnost ter posledično ostale zavračajo* (Ballinger, 2003, 23). Spomeniki in vojni memoriali torej niso samo forme v prostoru. Izgrajuje jih družbena funkcija pripovedovalca nacionalnih diskurzov, predstavljajo vizualni del procesa obliko-

3 T. i. *images of the past, acts of remembrance.*

vanja nacionalne identitete. Izgradnja identitete poteka v tandemu s selekcijo spomina. Razvija se v nenehno nastajajoči dialektiki med nami in drugimi znotraj diskurzov o interpretacijah predstav o preteklosti. Spominjanje ne izhaja samo iz dolžnosti, da se podobe preteklosti ohranjajo, temveč iz globoke zaskrbljenosti, da se pomeni preteklih dejanj prenašajo na naslednje generacije (Ricoeur v: Misztal, 2004, 78). Vojni spomeniki predstavljajo materialno utelešenje akta spominjanja, družbeno in fizično ureditev prostora in artefaktov z namenom, da ohranjajo zavest in spomin na tiste generacije, ki so se v vojni borile in ta ideal prenašajo na nove generacije. Ta dolg se odraža v nacionalnem duhu, v občutku pripadanja in poistovetenja z zgodbo svojih dedov. Občutek pripadanja, ustvarjanja in sprejemanja preteklih podob skupnosti implicira deljene kodekse obnašanja in družbenega vrednotenja prostora, še posebej v obmejnih območjih. Ideal žrtvovanja je viden v večini spomenikov, posvečenim padlim v bitkah, kjer vojna pokopališča nudijo učno uro iz domoljubja, obrambe domovine in nacionalnega ponosa (Raivo, 2000; Szpunar, 2010). Kje se spomeniki ločijo od vojnih memorialov in kakšno je njihovo mesto v izgradnji novodobnih nacionalnih diskurzov?

Običaj postavljanja spomenikov mrtvim je tako star kot človeštvo samo.⁴ Kot piše Koselleck, so spomeniki mrtvim povezani s samim bistvom biti, saj se življenje in smrt prepletata na skupni poti (Koselleck, 2002, 365). Posebna kategorija so po avtorju spomeniki padlim med vojno, saj poleg spomina na pokojnega postavljajo vprašanje smotnosti njegove smrti. Sklicujejo se na tragične dogodke in nudijo identifikacijo z narodovo travmatično izkušnjo v času nasilja in borbe. Tako je del spominov umeščen v določene kraje in na ozemlja, ki so simbolno pomembna za izgradnjo kolektivnega spomina in obstoja skupnosti. Vendar, kot opozarja Koselleck, je praksa razumevanja spomenika kot oltarja žalovanja, namenjenega živečim, del dojemanja modernega sveta. Reprezentacija subjektivnega žalovanja je po avtorju samo zaseben način izražanja reprezentacije smrti, reinterpretacija, ki dovoljuje smrti služenje v posebne namene političnega upodabljanja. Politični kult mrtvih, katerih najvišja oblika čaščenja se izkazuje v gradnjah vojaških spomenikov, je in ostaja v domeni zmagovalcev, vsaj do trenutkov menjav oblasti in rušenja režimov (Koselleck, 2002, 368). Postavljanje spomenikov, komemoracija padlih in obeleževanje dogodkov so v domeni historičnega spomina, v sprejetih interpretacijah preteklosti, na katere družba odgovarja s ponosom in domoljubjem. Kot ugotavlja Barbara Misztal, je pomen travmatičnih spominov ravno v tem, da po obdobjih nacionalnih kriz pripomorejo k oživitvi nacionalne duše v vseh svojih manifestacijah (Misztal, 2004, 75). Ravno v pokrajinah travmatičnega spomina, kjer je identifikacija s preteklostjo toliko bolj intenzivna, se kristalizirajo naracije, ki utrjujejo in vzdržujejo narodno zavest. To so sveti kraji spomina, ki zahtevajo jasno identifikacijo in priznavanje travmatičnih spominov kot kriterij priznavanja samega sebe, sredstvo vzpostavitve kolektivnih pravic in kolektivno izraženih zahtev (Misztal, 2004, 80).

4 "Z besedo spomenik v najširšem pomenu poimenujemo vsak pomembni kulturni, umetniški ali zgodovinski ostanek preteklih časov. [...] kot posebno skupino štejem spomenike, namenjene spominu pokojnih oseb: nagrobnike, svečke in podobno" (Nemec, 1982, 2).

Skrbno izdelane podobe preteklosti, osnovane na ranjenih spomilih, gradijo historične nacionalne diskurze o XX. stoletju, kjer vsaka vpletena stran izkazuje napor poveličevanja lastnih žrtev in globino svoje bolečine. Ti diskurzi so v uporabi politike izgradnje identitet, sredstvo, preko katerega narod terjaja pravico nad nasilnimi dogodki preteklosti. Odgovornost ohranjanja spomina na trpljenje vojnega nasilja je tu ključna. Predvsem se, za razliko prakse pokopa padlih vojakov v neoznačene grobove v prejšnjih stoletjih, v XX. stoletju vzpostavi zahteva po priznanju posameznika v vojni. Ta zahteva izhaja iz želje družin padlih, da se prepoznajo padli in primerno pokopljejo. Kot jo opredeljuje Winter, ta želja izhaja kot posledica soočanja s travmo prve svetovne vojne (Winter, 1995), način okrevanja po smrti, ki se ohranja v komemoraciji. Ravno v zahteve po spominjanju in komemoraciji junakov se izgrajuje kolektivni spomin velike vojne.

Konec prve svetovne vojne je vsaka vpletena stran skušala slovesno vzpostaviti pokrajino nacionalnega spomina. Nastale so zgodovinske pokrajine, območja, ki so obeležila vojne dogodke in gradijo simbole spominske naracije. Predstavljale so vizualni del nacionalnih diskurzov o zgodovini države in obenem imele komemorativno funkcijo (Raivo, 2000).

Tako so se kraji bitk prve svetovne vojne preoblikovali v pokrajine spomina, kjer je dediščina spopadov, izpričana v pokopališčih, spomenikih, obeliskih in postavljenih muzejih, služila kot "označevalec" dogodkov. Ti so olajševali obiskovalčevo izkušnjo preteklosti, ga usmerjali v oblikovanje spominske nacionalne zavesti in tako kolektivno delili izkušnjo "pričevalca". Javna potrjevanja vojnih dogodkov in kult mrtvih so se pojavljali po celem svetu.

Spomeniki govorijo o tem, da bodo imena mrtvih živela večno, saj so za domovino žrtvovali svoje življenje. Luthar v svoji študiji opozarja, da so v nekaterih državah bili ti spomeniki tipizirani do te meje, da jasno nakazujejo, kako se je kolektivni spomin na vojno konstruiral zavestno. Tako v Evropi kot ZDA se kolektivni spomin na vojno gradi v monumentalnosti, predvsem v poudarjanju velikega števila padlih za narod (Luthar, 2000, 96–97).⁵

Italija je, kot vse zmagovalke, ob koncu prvega svetovnega spopada začela razvijati oblike in prostore nacionalne komemoracije, ki so se materialno udejanili v parke spomina, kostnice, vojaška pokopališča, ... Izrazit je bil napor države, da se izkušnja pretekle vojne sakralizira in ponotrani v kolektivnem spominu prebivalstva, vendar je jasno, da je obsesivni trud izgradnje mitizacije svetih pokrajin bil politično konstruiran, začeniši z vzpostavitvijo kulta *neznane junaka*.

V oblikovanju spomina na heroje domovine je bila 4. novembra 1921 v monumentalni kompleks *Vittoriano* v Rimu položena krsta z neznanim vojakom, z epigrafom *Ignoto*

5 V Franciji je pristala, kolikor je to bilo mogoče, v plačilo za povrnitev trupel padlih vojakov in pogosto so bila njihova imena zapisana na lokalnih spomenikih. Trud, da bi na spomenike zapisali osebna imena padlih, je potekal tudi v Veliki Britaniji. Konec drugega svetovnega spopada so na spominska obeležja prve vojne dodajali spomenike z imeni padlih v drugi vojni.

militi, poleg pa sta letnici začetka in konca vojne (1915–1918). Na italijanskih trgih so se hkrati postavljali spomeniki in obeležja v spomin na padle junake, medtem ko so se na območjih spopadov že v dvajsetih letih začela čiščenja številnih italijanskih in avstro-ogrskih pokopališč.

Država je leta 1920 s sedežem v Vidmu ustanovila urad "*Ufficio centrale cura e onoranze salme caduti in guerra*", ki je skrbel za ostanke padlih v boju in njihovo počastitev (C.O.S.C.G.). Naloga novega urada je bila raziskati in preiskati bojišča, izslediti vse grobove in izkopati trupla, človeške ostanke, vse kosti, ki so raztresene ležale po bojiščih.⁶ Od tam so ostanke prepeljali v posebna zbirališča in jih pozneje pokopali.

Oktober 1922 je bilo območje hribov Sv. Mihaela in Sabotina razglašeno za Zono Sacro, sveto območje. Istega leta je začela vlada s posebno okrožnico spodbujati občine Kraljevine Italije, naj imena ulic in parkov posvetijo spominu na padle vojake. Tako so v večjih italijanskih mestih nastale Via Sabotino, Via Calvario, Via Montenero (Krn), Via Oslavia ..., novo poimenovane in nastale ulice, ki še danes v urbanih naseljih ohranjajo spomin na prvo svetovno vojno. Toponimika, svečano odpiranje spomenikov padlim, tako na trgih kot v poimenovanju ulic, sta tako pripomogla k utrjevanju prisotnosti imen, povezanih z Julijsko Krajino v kolektivni zavesti Italijanov (Toderò, 2009, 53).⁷ V javnosti se je pojavila tudi potreba obiska krajev spopadov, tako med veterani vojne, za katere je bil ponoven prihod na kraje spomina trdo povezan z občutkom romanja v svete kraje, in svojci padlih, ki so obisk pospremili s smislom globokega kolektivnega žrtvovanja za narod ter izgradnje mita padlih. Nuja preživelih po obiskovanju krajev bojevanja se je rodila iz močnih motivacij in strukturiranih naracij takoj po koncu prve svetovne vojne. Že leta 1919, nekaj mesecev po koncu svetovne vojne, je italijanska družba Michelin, specializirana kot matična francoska hiša za publiciranje prestižnih turističnih vodnikov, izdala vodič po krajih najpomembnejših bitk na italijansko-avstrijski meji. Vodnik je bil sestavljen iz štirih delov: prvi je bil zgodovinsko uvodni, ostali trije so ponujali potovanja po frontnih linijah: Posočje (drugi del), Piave–Kadore–Karnija (tretji del) in Trentino (četrti del). V javnosti je bilo za publikacijo veliko zanimanja, saj je vsebovala zelo natančne zemljevide in veliko fotografij. Uspeh pobude, ki je namenila velike vsote denarja (250.000 lir) vojnim sirotam, se je nadaljeval v številnih ponatisih (Fabi, 1992, 103–104).

Leta 1923 so v Sredipolju odprli prvo vojaško pokopališče, ki je kmalu postalo cilj romanj veteranov in svojcev padlih. V tridesetih letih so ga, v skladu s politiko fašistične indoktrinacije in povečevanjem junaštva padlih, preoblikovali v vojaški sakrarij, ki je slavil spomin na prvo svetovno vojno. Prenovljeni *Sacrario Militare di Redipuglia*, ki je največji italijanski spomenik padlim vojakom, so odprli leta 1938, istega leta kot kostnici na Oslavju in v Kobaridu. Za razliko od italijanskih urejenih grobišč oz. kostnic⁸ so

6 Del besedila – javnega proglasa iz leta 1928 (glej Grande Guerra, 2011).

7 Poimenovanja so do danes izgubila svoj prvotni namen ohranjanja spomina na bojišča, malokateri prebivalec teh naselij danes namreč ve, kje ti kraji so in kakšno simbolno vlogo so nekoč imeli.

8 Italijanska terminologija loči med t. i. *Sacrario Militare*, ki se navezuje na sveti kraj (vojaško svetišče), in med *Ossario*, kostnico. V slovenščini so vsi trije vojaški sakrariji prevedeni kot kostnice.



Sl. 1: Kostnica na Oslavju, podpisana s slogani v podporo Jugoslaviji. Fotografija je nastala v času Zavezniške vojaške uprave območja (foto: M. Pfeifer St., hrani: Muzej novejšje zgodovine Slovenije).

Fig. 1: The Sacrarium of Oslavia with slogans, favouring Yugoslavia. The photo was taken in the time of the Allied Military Government (photo: M. Pfeifer St., preserved by the National Museum of Contemporary History of Ljubljana).

avstro-ogrska pokopališča posejana po celotni frontni liniji, od Loga pod Mangartom na severu do Gorjanskega na jugu (Luthar, 2011).

Kostnica na Oslavju nad Gorico je nastala v spomin padlim italijanskim junakom iz območja Banjške planote do reke Vipave. Predvsem komemorira padle heroje, ki so avgusta 1916 junaško zavzeli Gorico in *italijansko* mesto osvobodili izpod Avstro-Ogrske. Znotraj monumentalnega kompleksa, ki ga sestavljajo velik osrednji in trije stranski stolpi, ležijo ostanki 57.201 vojakov, od katerih jih je 20.761 znanih in 36.440 neznanih. 539 vojakov je iz avstro-ogrske vojske. V osrednjem stolpu stoji velik marmorni križ, v spodnji kripti leži trinajst junakov, nagrajenih z Zlato medaljo za hrabrost. Poleg levega stolpa stoji votivni zvon, ki so ga na to mesto leta 1959 postavili državljani, invalidi in borci iz cele Italije. Zvon nosi ime "Chiara" in zvoni vsak dan pod večer, ter vabi živeče k molitvi za *padle junake* (Ministero della difesa, 1994, 47–49).

Italijanski goriški prostor hrani spomin na prvo svetovno vojno kot dediščino prednikov, (irendentistično) osvoboditev lastnega naroda in posledično konstruiran vizualni spomin nosi to identiteto. Ta zgodovinska pokrajina spomina na vojno se simbolno izkazuje kot prostor *enotnosti, identitete, nacionalnega ponosa, ki se izraža v monumentalnosti*" (Cecotti, 2001, 11). O monumentalni izgradnji zgodbe prve svetovne vojne na Goriškem izpričuje že pridevnik, ki ga v italijanskih zgodovinskih besedilih o veliki vojni postavljajo pred ime mesta: *Santa Gorizia*, ali po njem: *Gorizia Redenta*. O njenem junaštvu in slavi govori pesem Vittoria Locchia "... *Si va, si rompe la diga, si piglia la Citta santa ...*".

Že leta 1923 je bil v Gorici v *spomin na odrešitev in priznanje tistim, ki so umrli za osvoboditev teh krajev in se žrtvovali za veličino domovine Italije* (Ferenc, 1975),⁹ postavljen *Parco della Rimembranza*, park spomina. Kot pomembna opora spominu na italijansko identiteto mesta je bil spomenik v povračilni akciji razstreljen leta 1944, le dve leti pozneje, med praznovanjem tridesetletnice odrešitve Gorice, sta v parku odjeknili še dve eksploziji.

Osrednjemu razstreljenemu spomeniku so se v parku spomina skozi desetletja pridružili novi spomeniki, posvečeni dogodkom iz prve in druge svetovne vojne. Poleg že predstavljenega lapidarija z imeni žrtev jugoslovanskega nasilja maja 1945 so v park postavili rekonstrukcijo spomenika *Toskanskim volkovom*, herojem leta 1916 zavzetega Sabotina.

Kljub uničenju osrednjega spomenika padlim vojakom je park do danes ohranil svojo prvotno komemorativno funkcijo. Med italijanskim prebivalstvom je svoje poslanstvo še okrepil, saj je postal simbol mučeniškega mesta. Poleg razrušenega spomenika, kjer vsako leto potekajo uradne državne komemoracije, predstavlja lapidarij drugi opomnik identitete (italijanske) Gorice. Medtem ko prvi slavi junaško zmago in osvojitve *svetega* mesta, drugi opominja na žrtve krvavega nasilja partizanskih enot v maju 1945. Skup-

9 O pomenu glej tudi medmrežje (Comune di Gorizia, 2012).

na obema spomenikoma je podlaga nasilja, na katerem se oblikujeta spomin in enotno sporočilo *Ne pozabi*, ki ga podajata skupnosti.

Spomin na junaško zavzetje mesta Gorice izpod avstrijskih rok obuja tudi več spomenikov po mestu. Na trgu "Medaglie d'oro" napis na obcestnem kamnu sporoča mimoidočim, naj se spomnijo vseh padlih, nagrajenih z zlato medaljo. V istem opominu meščane na junaške dogodke opominjajo še tri spominske plošče, kot najvidnejša zlata medalja mestu Gorici za vojaški pogum ter borbo, ki ju je izkazala v ohranjanju svoje italijanske identitete. Po mestu spomeniki junakom kličejo h kultu spomina: Bersagliere Enrico Toti na Trgu Cesare Battisti ter, na drugi strani parka, strumni Fante d' Italia, postavljen l. 1966 ob komemoraciji 60-letnice Gorice Redente. Mussolinijeve prerokbe "*Na bregovih Tibere se je rodila Italija, na bregovih Soče se je prerodila*" niso zgolj epitaf na mostovih in spomenikih, temveč del konstrukta kolektivnega spomina, ki ga urbana Gorica izraža v vseh pogledih na zgodovino velike vojne.

Ozemlje, za katerega se je hitro uveljavilo ime "Vzhodna vrata" Italije, je pospešeno italijaniziralo načrtno postavitvev spomenikov, obeliskov in ustvarjanje pokrajin spomina. Takšna praksa je poskrbela za brisanje sledi drugih prisotnosti, ki bi otežile problem izgradnje nacionalne identitete teh krajev. Istočasno se je prostor že spreminjal v pokrajino kolektivne zavesti in če pred spopadom nobeden ni poznal Krasa in ni vedel, kje leži, je po vojni ta beseda utelešala bolečino in žalovanje številnih italijanskih družin (Toderò, 2009, 54).

Ob bok konstruktu svete zemlje in "Svete Gorice" se znotraj druge obmejne skupnosti, ki goji enako zavest pripadnosti prostoru, vzpostavi historični diskurz o izgubljenem mestu Gorica in nepravilni postavitvi meje po drugi svetovni vojni. V omenjeni interpretaciji je slovensko prebivalstvo *svoje* mesto izgubilo na račun političnih spletk in kapitalističnih interesov. Prvič s podpisom Rapalske pogodbe l. 1920, ko je to ozemlje postalo del Kraljevine Italije, drugič po podpisu Devinskega sporazuma in umiku jugoslovanskih čet iz območja t. i. cone A. Po sklepih Pariške mirovne pogodbe, podpisane dne 10. 7. 1947, v veljavi od 15. 9. 1947, je večino teh ozemelj pripadalo Republiki Italiji.

V optiki predstavljenega diskurza si je Italija ozemlje Gorice prisvojila na račun diplomatskih špekulacij, slovensko prebivalstvo, ki je dolga leta kljubovalo raznarodovalnim pritiskom in se borilo za obstoj, pa je moralo zaradi povojnega poteka dogodkov osvobojeno mesto zapustiti. Mesto Gorica se v slovenskih zgodovinskih besedilih, ne glede na njihovo politično naravnost do prejšnjega režima, pojavlja skupaj z glagolom *izgubiti* (gl. Širok, 2010). Novonastalo mesto Nova Gorica se v istem diskurzu prikazuje kot branik slovenstva. Izpričuje moč in napor slovenskega naroda, da danes tu lahko svobodno govori svoj jezik in ohranja svojo kulturo. Spominsko pokrajino na slovenski strani vzdržujejo podobe preteklosti, povezane z dogodki in s posamezniki iz druge svetovne vojne, kar se izraža tako v monumentalnosti goriške pokrajine, urbani podobi mesta s poimenovanjem mestnih ulic z imeni bitk in junakov NOB ter skozi prakse komemoracije.

Kot pričevalec obstanka slovenstva in njegov branik se v optiki istega diskurza (a zgrajen šestinšestdeset let po koncu druge svetovne vojne) postavlja spomenik na Cerju. Obrambni stolp, katerega temeljni kamen je bil položen 1. 2002, naj bi bil zasnovan kot "medij za trajen zapis celovitega sporočila in predaje neposrednega izkustva, ki je bilo pridobljeno med dogajanjem na zahodni meji, bodočim rodovom. [...] Branik simbolizira miroljubnost, izraža budnost, čvrstost, neomajnost in obrambo ali nenapadalno načelo (kajti slovenski narod se je v svoji zgodovini vedno le branil in ni nikoli bil napadalec).¹⁰ Zgrajen v neposredni bližini kote 393, znane obrambne točke iz prve svetovne vojne, se monumentalni spomenik predstavlja kot pomnik miru in današnjega sožitja z zahodnimi sosedi. V prihodnje naj bi kot del projekta Pot miru združeval dediščino soške fronte v točkah Kolovrat, Sabotin in Cerje. V stolpu bo postavljena stalna razstava, ki bo posvečena zgodovini Primorske in slovenskega naroda, oblikovana skozi diskurz *brani- teljev slovenske zemlje* (Primorske novice, 5. 5. 2011; *Spomenik na Cerju bodo slovesno odprli septembra*).

Predstavljeni historični diskurzi se stikajo v točki poudarjanja žrtvovanja za domovino in navora, da se junaštva prednikov ne pozabi. A jasno je, da se oblikovane spominske naracije razlikujejo v tolmačenju preteklih dogodkov, predvsem v obojestranski negaciji naracije druge strani. Krog med tistimi, ki nastopajo kot krvniki, in onimi, ki so žrtve nasilja, se tako ciklično obrača in skleni, vedno v potrjevanju spominov pripadajoče skupnosti. Selektivna družbena konstrukcija spomina deluje v funkciji ustreznih predstav o preteklosti, te pa nudijo legitimnost sedanjemu družbenemu redu. Kolektivno potrjene predstave o preteklosti in poznavanje preteklosti, ki izhaja iz spomina, se osredotoča in hrani iz dejanj, ki so bolj ali manj povezana z rituali (Connerton, 1999). Obredi obujanja spomina in komemoracije preteklih dejanj se izgrajujejo tako preko družbenega sprejemanja pokrajin spomina kot prepoznavanja določenih dni v letu kot dni spominjanja, nacionalnih praznikov.

Marca 2004 je italijanski parlament določil 10. februar, dan podpisa Pariške mirovne pogodbe iz leta 1947, kot dan spominjanja in komemoracije žrtev fojb in eksodusa italijanskih optantov iz Istre, z Reke in iz Zadra. Naslednje leto je Slovenija z dnem 29. 9. 2005 sprejela 15. september kot dan vrnitve Primorske k matični domovini. Ni naključje, da je datum prav tako povezan z letom 1947, ko se je oblikovala slovensko-italijanska meja (Verginella, 2009). Praznik je bil takoj po svoji uvedbi sprejet kot protiutež italijanskemu prazniku in je bil kot tak onkraj meje tudi tolmačen. Seveda je k dejstvu, da je bila zadeva še bolj zakomplicirana in zaplet toliko bolj kompleksen, pripomoglo to, da je Slovenija prvo obletnico praznovala še pred zakonitim sprejemom praznika, torej 15. 9. 2005.¹¹ Oba novonastala dneva spominjanja sta bila z druge strani sprejeta z očitki, ki so napeljevali

10 Spomenik braniteljem slovenske zemlje na Cerju, objavljeno na spletni strani društva TIGR (gl. TIGR, 2007).

11 16. 9. 2005 v Avditoriju Portorož.

k nepoznavanju oz. zakrivanju in potvarjanju zgodovinskih dejstev. Z uvedbo novega praznika se je Sloveniji očitala nedoraslost k vstopanju v Evropsko unijo, medtem ko se je Italiji očitalo, naj se že enkrat sooči s svojo fašistično preteklostjo in dneva spominjanja ne meša ob bok prazniku dneva spomina na žrtve holokavsta.

Vprašati se moramo, kako nastanek obeh novih komemorativnih dni razume obmejni prostor ter kako ju obe skupnosti tolmačita. Kakšno sporočilo sta nova praznika želela podati in na kakšen način je bil ta del polpretekle zgodovine kontestualiziran na nacionalnih ravneh?

V pričujočem članku sem predstavila, kako se oblikujejo prostori spomina ter kakšno simbolno vrednost ti kraji nosijo znotraj oblikovanih kolektivnih skupnosti. Iz napisanega je razvidno, da se tako akt spominjanja, kot vzpostavitev krajev spomina, obredi komemoracije in kolektivna praznovanja izbranih koledarskih dni izgrajujejo skozi pogloblitve potrebe sedanjega družbenega časa. V zadnjih dvajsetih letih so se strokovnjaki različnih humanističnih disciplin ukvarjali z obmejnimi tematikami, politikami prostora, historičnimi in medijskimi diskurzi, povezanimi z nastajanjem in (pre)oblikovanjem tega prostora. Velik poudarek je v zadnjih letih podan tudi na metodologiji ustnih zgodb in študij vloge javnih spomenikov ter pokrajini v konstruiranju kolektivnih spominov. Povezovanje spomenikov s podobami preteklosti in diskurzi, ki te predstave o preteklosti gradijo, ponuja ploden teren za nove raziskave. Še posebej ponujajo možnost soočanja pomenov interpretacij oblikovanih diskurzov, tako v času nastanka naracije kot skozi javni simbol, ki to naracijo katalizira.

IDENTITIES, HISTORY AND HERITAGE OF REGIONS –
REMEMBRANCE AND COMMEMORATION PRACTICES IN THE
GORIZIA REGION IN THE 20TH CENTURY*Kaja ŠIROK*National Museum of Contemporary History,
Celovška cesta 23, 1000 Ljubljana, Slovenia
e-mail: kaja.sirok@muzej-nz.si

SUMMARY

This paper focuses on remembrance and commemoration practices in the Gorizia region in the 20th century. In the first part the author explains the theoretical framework of the study on how the remembrance sites are formed and what symbolic value these places carry within the formed collective communities. As the object of the study of remembrance, this space offers a chance for exploring and interpreting the relationship of a community to its past, the selection of events that strengthen the formation of the identity of a community, and narrations that accompany these selective stories. In the second part the author analyses the emergence of remembrance places and the understanding of the role of regions, monuments and the act of commemoration itself in the border area. Special attention is given to the analysis of forming the Italian collective memory of WWI and the formation of Slovenian collective memory after WWII within the prism of discourses and monuments that visually embody these stories. War memorials carry a defined political role, which offers the identification with ancestors and the national struggle through the initiated discourse of sacrifice in the name of nation and freedom. Public memorials are, as the paper intends to show, the products of mediation between the community and its collective memory, they are tangible subjects that strengthen and substantiate carefully written historical narrations. The presented case of the Gorizia region shows how the practices of collective memory of the border area are formed in the relation to the events of the 20th century.

Although individuals are those who remember, commemoration as a process is a social formation, built by the factors of collective memory such as language, commemoration practices, rituals. The act of remembering as well as the establishment of commemoration sites, commemoration acts and collective celebrations of selected calendar days build the views of the past, which are necessary for the present social time. The formation of memorial sites, which was the novelty of the first third of the 20th century, offers researchers a fruitful ground for new research. They especially offer the possibility for the encounters of the meanings of interpretations of formed discourses in the time when narration emerges as well as through the prism of a public symbol that catalyses such narration.

Key words: places of memory, collective memory, Gorizia region, WWI, memorials, Gorizia, WWII

VIRI IN LITERATURA

Delo. Ljubljana, Delo, 1959–.

Primorske novice. Koper, Primorske novice, 1963–.

Assman, A. (2011): From "Canon to Archive". V: Ollick, J. (ur.): *The Collective Memory Reader*. Oxford, Oxford University Press, 334–335.

Ballinger, P. (2003): *History in Exile: Memory and Identity in the borders of the Balkans*. Princeton, Princeton University Press.

Barth, F. (1998): *Ethnic groups and Bounadaries*. Waveland Press, Inc.

Cecotti, F. (2001): *Un esilio che non ha pari. 1914–1918, profughi, internati ed emigrati di Trieste, dell'Isontino e dell'Istri*. Gorizia, LEG.

Comune di Gorizia (2012): *Gorizia turismo. Parco della Rimembranza*. [Http://www3.comune.gorizia.it/turismo/it/parco-della-rimembranza](http://www3.comune.gorizia.it/turismo/it/parco-della-rimembranza) (15. 11. 2012).

Connerton, P. (1999): *Come le società ricordano*. Roma, Armando editore.

Fabi, L. (1992): *Sul Collio della Grande Guerra. Storia, immagini, monumenti, itinerari turistici e conviviali*. Monfalcone, Edizioni della Laguna.

Ferenc, T. (1975): *Kdo je razstrelil spomenik padlim v prvi svetovni vojni v Gorici?*. Goriški letnik, 2. Nova Gorica, 143–154.

Grande Guerra (2011): *I cimiteri di guerra. Teksti o javnih proglasih iz leta 1928*. V: *Cronologia*. [Http://cronologia.leonardo.it/storia/a1918z.htm](http://cronologia.leonardo.it/storia/a1918z.htm) (20. 8. 2011).

Hamilton, P., Shopes, L. (2008): *Oral History and Public Memory*. Philadelphia, Temple University Press.

Koonz, C. (1994): *Between Memory and Oblivion. Concentration Camps in German Memory*. V: Gillis, J. R.: *Commemorations. The politics of national identity*. Princeton University Press, 258–280.

Koselleck, R. (2002): *The practice of conceptual history: timing history, spacing concepts*. Stanford, Stanford University Press, 285–326.

Luthar, O. (2000): *O žalosti niti besede*. Ljubljana, Založba ZRC SAZU.

Luthar, O. (2011): "Dokler naju smrt ne loči." *Moderna spominska pokrajina in nacionalizacija kolektivnega spomina po prvi svetovni vojni*. V: Petrovič, T. (ur): *Politike reprezentacije*. Ljubljana, ZRC SAZU, 173–199.

Misztal, A. B. (2003): *Theories of Social Remembering*. Maidenhead, Open University Press.

Misztal, B. (2004): *The Sacralization of Memory*. *European Journal of Social Theory*, 7, 1, SAGE, 67–84.

Nemec, N. (1982): *Povojni javni spomeniki na Primorskem*. Koper, Založba Lipa.

Nora, P. (1989): *Between Memory and History: Les lieux de memoire collective*.

Representations, University of California Press, 26, 7–25.

- Raivo, J. P. (2000):** "This is where they fought". Finnish war landscapes as a national heritage. V: Ashplant, T. G., Dawson, G., Roper, M. (ur.): *The politics of War Memory and Commemoration*. London - New York, Routledge, 146–164.
- Ricoeur, P. (2004):** *Ricordare, Dimenticare, Perdonare, L'enigma del pasato*. Bologna, Il Mulino.
- Ministero della difesa (1994):** *Redipuglia, Oslavia (ed altri sacrari del Friuli Venezia Giulia e d'oltre confine)*. Roma, Commissariato generale onoranze caduti in guerra.
- Szpunar, M. P. (2010):** Monuments, mundanity and memory: Altering "place and space" at the National War Memorial (Canada). *Memory Studies*, 3, 4, SAGE, 379–394.
- Širok, K. (2010):** Spomin in pozaba na obmejnem območju: Predstave o goriški preteklosti. *Acta Histriae*, 18, 1–2, 337–358.
- TIGR (2007):** Spomenik braniteljem slovenske zemlje na Cerju. V: Društvo za negovanje rodoljubnih tradicij organizacije TIGR Primorske. [Http://www.tigr-drustvo.si/index.php?option=com_content&task=view&id=24&Itemid=31](http://www.tigr-drustvo.si/index.php?option=com_content&task=view&id=24&Itemid=31) (20. 8. 2011).
- Todero, F. (2009):** *La Grande Guerra nella Venezia Giulia, 1914–1918: Un caso emblematico*. V: Algostino, A. et al. (ur.): *Dall' Impero austro- ungarico alle foibe. Conflitti nell'area alto – adriatica*. Bollanti Boringhieri, 33–54.
- Verginella, M. (2009):** Med zgodovino in spominom. Fojbe v praksi določanja italijansko-slovenske meje. V: Accati, L., Cogoy, R. (ur.): *Fojbe. Primer psihopatološke percepcije zgodovine*. Ljubljana, Krtina, 23–72.
- Winter, J. (1995):** *Sites of Memory, Sites of Mourning. The Great War in European cultural history*. Cambridge, Cambridge University Press.